

ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΝΙΤΑΚΗ
ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ: Ο ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ ΤΟΥ

Ανάτυπο από το περιοδικό
Αρμενοπουλος
Έτος 39 τεύχος 1

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1985

Μηνιαία νομική επιθεώρηση

Αρμενοπούλος

ΕΚΔΙΔΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟ ΣΥΛΛΟΓΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΕΤΑΙ ΑΠΟ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΟΥ Δ.Σ.Θ.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ : ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ, ΚΛΗΡΗΓΗΤΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΕΤΟΣ 39ο ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΤΕΥΧΟΣ 1

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ: Ο ΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ ΤΟΥ *

Αντώνη Μανιτάκη, Καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

1. Οι τελευταίες εξελίξεις στη διάρθρωση και στη λειτουργία του συνταγματικού κράτους καθώς και οι συζητήσεις που έχουν προκληθεί γύρω από το σύγχρονο περιεχόμενο και στη σημασία των Συνταγμάτων έθεσαν επί τάπητος ένα κλασικό, όσο και πρωταρχικό ζήτημα της συνταγματικής θεωρίας: ποιο είναι το αντικείμενο του Συνταγματικού Δικαίου και ποιες οι μέθοδοί του¹; Η απάντηση στο ερώτημα

αυτό εξαρτάται από τη μελέτη της ιστορικής εξέλιξης του συνταγματικού κινήματος και από τον εντοπισμό των κυριότερων φάσεων του καθώς και

* Εναρκτήριο μάθημα που έγινε στο μεγάλο αμφιθέατρο της Νομικής στις 4 Οκτωβρίου 1984. Η γραπτή απόδοση του μαθήματος είναι πιο εκτεταμένη από την προφορική και περιέχει τον απολύτως αναγκαίο υπομνηματισμό.

Θα ήθελα από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω τη Σχολή Νομικών και Οικονομικών Επιστημών για την εξαιρετική τιμή που μου έκανε να με εκλέξει, τον Ιούνιο του 1982, έκτακτο καθηγητή στην Έδρα του Συνταγματικού Δικαίου, θέση που κατείχε πριν μετακληθεί στη Νομική Αθηνών, λαμπρόνταξ την με την ανεπανάλιπτη επιστημονική και ηθική του παρουσία, ο δάσκαλός μου Αριστόβουλος Μάνεσης. Ευχαριστώ ακόμη το εκλεκτορικό σώμα και τη Γενική Συνέλευση του νομικού τμήματος που αποφάσισε, τον Ιούνιο του 1984, τη μονιμοποίησή μου στη θέση του καθηγητή στον Τομέα δημοσίου δικαίου και πολιτικής επιστήμης.

1. Η αναζωπύρωση της σχετικής συζήτησης σε διάφορες χώρες δείχνει ότι η συνταγματική θεωρία αναζητεί νέους θεωρητικούς προσανατολισμούς. Έτσι, στη Γαλλία οι καταλυτικές παρεμβάσεις του Συνταγματικού Συμβουλίου στις ενέργειες και αποφάσεις της κυβερνητικής πλειοψηφίας τάραξαν κυριολεκτικά τα λιμνάζοντα γαλλικά συνταγματικά ύδατα. Αλλά η νομολογία του Συνταγματικού Συμβουλίου δεν είναι ο μοναδικός συντελεστής της νέας αναζήτησης. Οι πολιτικές εξελίξεις της τελευταίας 15ετίας και η αδιατάρακτη εφαρμογή του Συντάγματος του 1958 στη χώρα αυτή έδωσαν λαβή για ένα πλούσιο και γόνιμο διάλογο γύρω από τις λειτουργίες του Συντάγματος και τη φύση του πολιτεύματος που εγκαθιδρύει. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις μελέτες των Fr. Luchaire, *De la methode en droit constitutionnel*, *Revue du Droit Public*, 1982, σ. 275-329, τις εξαιρετικά ενδιαφέρουσες συμβολές των M. Troper, *La théorie dans l'enseignement*

du droit constitutionnel, M. Miaille, *Le droit constitutionnel et les sciences sociales*, L. Hamon, *Sur une notion de débat*, που δημοσιεύτηκαν στην επιθεώρηση *Revue du Droit Public* 1984, στις σελίδες 263-275, 276-297, 299-310 αντίστοιχα. Σ' αυτές θα πρέπει να προστεθεί η μελέτη του St. Rials, *Les incertitudes de la notion de constitution sous la Ve République*, *Revue du Droit Public* 1984, 587-606, καθώς και την προγενέστερη εργασία του M. Troper, *La constitution et ses représentations sous la Ve République*, *Pouvoirs*, no 4 (1978) 66. Νέους ορίζοντες στο Συνταγματικό Δίκαιο ανοίγουν και οι μονογραφίες των Ph. Dujardin, 1946. *Le droit mis en scène*, Presses Universitaires de Grenoble, 1979, J. J. Gleizal, *Le droit Politique de l'Etat*, P.U.F. 1980 και M. Miaille, *L'Etat du Droit*, P.U.F. Maspero, 1978. Απομένει, ωστόσο αρκετός δρόμος να διανυθεί ακόμη. Το βιβλίο ιδίως του Miaille, που είναι πράγματι πρωτοποριακό, δεν αποσαφηνίζει εντούτοις το θεωρητικό αντικείμενο και το επιστημολογικό status του Συνταγματικού Δικαίου.

Πλούσια και γόνιμη, όπως πάντα, υπήρξε και η σχετική συζήτηση στην Ιταλία. Από τις πιο πρόσφατες μελέτες αξίζουν να αναφερθούν των G. Rolla, *Riforma delle istituzioni e costituzione materiale*, Milano, Giuffrè, 1980, τα συλλογικά έργα *Stato e Costituzione*, Venezia 1977, *Attualità e attuazione della Costituzione*, Bari 1979, Cheli, *Costituzione e sviluppo delle istituzioni in Italia*, Bologna 1978, και οι εργασίες των M. Dogliani, *Interpretazioni della costituzione*, Milano, Franco Angeli, 1982, Fr. Modugno, *Il concetto di Costituzione*, *Scritti in onore di C. Mortati*, Giuffrè, 1977, τ. I, 199-240 και Enr. Spagna Musso, *Osservazioni per uno studio del diritto costituzionale quale struttura sociale*, *Studi in memoria di C. Esposito*, Padova, Cedam, 1972, τ. I, σ. 2767-2788.

Από την αγγλική βιβλιογραφία αποκαλυπτική είναι η μελέτη του J. A. G. Griffith, *The Political Constitution*, *Modern Law Review* 1979, 1-29, και κατατοπιστική για το θέμα αυτό η παρουσίαση του C. Munro, *What is a Constitution*, *Public Law*, 1983, 563-568.

από τη διερεύνηση των αντίστοιχων αιτημάτων του.

Το ζήτημα είναι ιδιαίτερα επίκαιρο και για την ελληνική συνταγματική θεωρία², η οποία είναι αναγκασμένη σήμερα να αφομοιώσει την πικρή πολιτική εμπειρία της εφτάχρονης στρατιωτικής δικτατορίας πριν προχωρήσει σε μια πρώτη αποτίμηση της δεκάχρονης μεταπολιτευτικής συνταγματικής πραγματικότητας, κομμάτι αναπόσπαστο και πιο πρόσφατο, μιας πολυτάραχης συνταγματικής ιστορίας.

Μια επαναποδοθέτηση της συνταγματικής θεωρίας, έστω και αν περιέχει κουραστικές επαναλήψεις, είναι κατά τη γνώμη μου αναγκαία, διότι συμβάλλει στην αποσαφήνιση της σημερινής επιστημολογικής κατάστασης του Συνταγματικού Δικαίου, και επιτρέπει μια πιο επιστημονική προσέγγιση της συνταγματικής πραγματικότητας.

2. Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Το Συνταγματικό Δίκαιο, ως κλάδος του Δικαίου αυτόνομος και μάθημα ξεχωριστό των Νομικών Σχολών, ξεπήδησε από την ανάγκη συστηματικής μελέτης ενός ιστορικά καθορισμένου τύπου κράτους που εμφανίστηκε σε μια ορισμένη στιγμή της ιστορικής εξέλιξης και παρουσιάζει, σε σχέση με τους άλλους ιστορικούς τύπους κρατών, ορισμένα ειδικά χαρακτηριστικά. Το κράτος αυτό, που δεν είναι άλλο από το «σύγχρονο κράτος», το κράτος που γεννήθηκε με την αστική επανάσταση, αυτό που ζούμε σήμερα σ' όλη του την μεγαλοπρέπεια, ονομάστηκε «συνταγματικό», διότι αυτό που το χαρακτηρίζει και το διαφοροποιεί οργανωτικά από τους άλλους ιστορικούς τύπους κρατών, είναι η νομικά μορφοποιημένη εξουσία του: η κρατική εξουσία στο σύγχρονο κράτος είναι πλαισιωμένη από κανόνες δικαίου που βρίσκονται οι πιο βασικοί αποτυπωμένοι συνήθως σ' ένα γραπτό κείμενο που καλείται Σύνταγμα. Πρόκειται στην κυριολεξία για κράτος του Δικαίου³, εφόσον η κρατική εξου-

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει εξάλλου η σχολή των «κριτικών νομικών μελετών», που άρχισε να διαμορφώνεται στον αγγλοσαξωνικό νομικό χώρο και η οποία δίνει νέα ώθηση στη συνταγματική θεωρία. Για την κίνηση αυτή βλέπε το άρθρο του M. U n g e r, *The Critical Legal Studies Movement* (1982) 16, *Harvard Law Review*, 561 και τη βιβλιογραφία του A. H u n t, *Critical Legal Studies, The Modern Law Review* 1984.369.

Τέλος, για το Βέλγιο αξίζει να αναφερθεί το βιβλίο του F r. D e l p é r e e, *Droit Constitutionnel*, I, Bruxelles, Lar-cier, 1980.

2. Η έρευνα προς την κατεύθυνση αυτή δεν έχει προχωρήσει και πολύ, αν εξαιρέσει κανείς ορισμένες εργασίες πάνω στη λειτουργία του πολιτεύματος, που έχουν όμως μερικό και αποσπασματικό χαρακτήρα.

3. Έτσι το ονομάζει και ο M i a i l l e, αν και δεν συνάγει όλες τις συνέπειες από την ονομασία αυτή. Ο J e l l i n e k θεωρεί ότι αυτό που διακρίνει το σύγχρονο κράτος από τα κράτη του παρελθόντος είναι η «ενότητά του, η συνταγματική του οργάνωση, και ο ηθελμένος περιορισμός των (κυριαρχικών) δικαιωμάτων του. Την εποχή της πλήρους ανάπτυξης του κράτους η κρατική θέληση παίρνει πάντα τη μορφή εξουσίας νομικής», *L'Etat moderne et son droit*, t. I (1911), σ. 494 και τ. I², σ. 69, γαλλική μετάφραση του *Allgemeine Staatslehre*. Ο C a r r é d e M a l b e r g, εξετάζοντας το ίδιο πρόβλημα, όχι από ιστορική αλλά από λογική σκοπιά, θα υπογραμμίσει ότι «το κράτος οφείλει πριν απ' όλα την ύπαρξή

σία όχι μόνο είναι οργανωμένη νομικά, αλλά υπόκειται κατά την άσκησή της σε κανόνες δεσμευτικούς γι' αυτήν.

Ο τύπος αυτός κρατικής οργάνωσης αποτελεί κατάκτηση ιστορική ενός γιγαντιαίου πολιτικού κινήματος, που αποκλήθηκε «συνταγματισμός» (constitutionalism) και συγκλόνισε την Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, έχοντας ως βασικό του αίτημα τη θέσπιση Συντάγματος⁴. Η λέξη Σύνταγμα είχε γίνει σύνθημα και διεκδίκηση λαϊκή ενσαρκώνοντας, αρχικά, την απαίτηση περιορισμού της απόλυτης και αυθαίρετης εξουσίας του μονάρχη και συμπυκνώνοντας αργότερα την αξίωση για οριοθέτηση της κρατικής εξουσίας και εγκατάσταση κυβέρνησης συνταγματικής, δηλαδή κυβέρνησης νομικά περιορισμένης.

Η μετάβαση από το απολυταρχικό κράτος στο «σύγχρονο αστικό κράτος» συμπίπτει, λοιπόν —αν εξαιρέσει κανείς την Αγγλία, η οποία δεν διαθέτει γραπτό Σύνταγμα και όπου η μετάβαση από τον ένα τύπο στον άλλο έγινε σταδιακά, χωρίς πολιτικές ρήξεις και βίαιες συγκρούσεις— με τη θέσπιση καταστατικών γραπτών κειμένων στα οποία καταγράφηκαν οι θεμελιώδεις κανόνες οργάνωσης και άσκησης της κρατικής εξουσίας⁵.

Το περιεχόμενο πάντως της συνταγματικής ιδέας δεν έμεινε αναλλοίωτο, ούτε τα αιτήματα του συνταγματισμού παρέμειναν τα ίδια. Το συνταγματικό κίνημα πέρασε από διάφορες φάσεις και προσέλαβε, ανάλογα και με τη χώρα και την εποχή, διάφορες όψεις, που θα μπορούσαν σχηματικά να δια-

του στο γεγονός ότι διαθέτει Σύνταγμα»... «η ύπαρξη Συντάγματος σχηματίζει την απόλυτη προϋπόθεση και τη βάση του κράτους». *Contribution à la théorie générale de l'Etat*, C.N.R.S. ανατύπωση της έκδοσης του 1920, τ. I, σ. 65. Από τις πιο πρόσφατες μελέτες γύρω από τη σημασία του Δικαίου για τη συγκρότηση και λειτουργία του σύγχρονου κράτους, B l. B a r r e t - I r i e g e l, *L'Etat et les esclaves*, Paris, Calman-Lévy, 1979, σ. 21-26, 81-100, 138-141, R. E d. C h a r l i e r, *L'Etat et son droit*, Paris, Economica, 1984, σ. 27-32, και 189-238 και G. R i e r a, ό.π., σ. 334-337.

4. Για την έννοια και την πορεία του συνταγματισμού βλέπε ιδίως G. B u r d e a u, *Traité de science politique*, t. III, 1969, M c I l w a i n, *Constitutionalism: Ancient and Modern*, New York 1947, σ. 123 επ. P. B i s c a r e t t i d i R u f f i a, *Costituzionalismo*, *Enciclopedia del diritto* (1962), του ίδιου, *Les constitutions européennes: notions introductives*, σε «*La Constitution comme loi fondamentale*», Torino-Paris, L.G.D.J., 1966, σ. 9 επ., ακόμη C. G h i s a l b e r t i, *Costituzione (premessa storica)*, στην ίδια *Enciclopedia* στον ίδιο τόμο. Ακόμη το συλλογικό έργο, *Le costituzionalisme aujourd'hui*, έκδ. J.-L. S e u r i n, Paris, Economica, 1984 και N. M a t t e u c c i, *Organisation del potere e libertà*, *Storia del costituzionalismo moderno*, Torino, UTET, 1976, ιδίως σ. 1-5 και 237-245.

Τέλος, για μια άλλη θεώρηση, το σχετικό κεφάλαιο από το βιβλίο του I. K o v á c s, *New Elements in the Evolution of Socialist Constitution*, *Akademiai Kiadó*, Budapest 1968, σ. 19-58.

5. Εκτός από τα έργα που αναφέρονται στις δύο προηγούμενες σημειώσεις, συνοπτική όσο και περιεκτική περιγραφή της ιστορικής εμφάνισης του σύγχρονου κράτους καθώς και επισήμανση των βασικών γνωρισμάτων του, σε σχέση με τους άλλους ιστορικούς τύπους κρατών περιέχεται και στο σύγγραμμα του V. C r i s a f u l l i, *Lezioni di Diritto costituzionale*, t. I, Padova, Cedam, 1970, σ. 49 επ., 53, 80 και 87-89. Ακόμη, G. B a l l a d o r e P a l l i e r i, *Diritto Costituzionale*, Milano, Giuffrè, 1976, σ. 111 επ., 131 επ.

κριθούν σε τρεις: στη φιλελεύθερη, στη δημοκρατική και τη δικαιοκρατική.

Οι τρεις αυτές όψεις, η «φιλελεύθερη», η «δημοκρατική» και η «δικαιοκρατική», του ίδιου φαινομένου, εκφράζουν τρεις διαφορετικές αντιλήψεις για το κράτος και ανταποκρίνονται σε ξεχωριστές, η κάθε μία, ιστορικές ανάγκες και προοπτικές, χωρίς όμως και να αντιστοιχούν απόλυτα σε τρεις διαφορετικές και προσδιορισμένες ιστορικά περιόδους.

3. Η ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΟΨΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ: Ο ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΚΡΙΣΗΣ ΤΩΝ ΕΞΟΥΣΙΩΝ

Η έννοια του συνταγματικού κράτους συνδέθηκε αρχικά με τη φιλελεύθερη αντίληψη οργάνωσης της κρατικής εξουσίας, η οποία αξίωνε εξουσία πολιτική, χωρισμένη τυπικά από την οικονομική και την εκκλησιαστική, οργανωμένη ορθολογικά και τυποποιημένη μέσα από κανόνες δικαίου, και κυρίως μια εξουσία κατατμημένη σε διάφορα κέντρα εξουσίας ή όργανα κρατικά, τα οποία να αλληλοελέγχονται και να εξισορροπούνται μεταξύ τους. Η αξίωση κατάτμησης της κρατικής εξουσίας εκφράστηκε με την περίφημη αρχή της διάκρισης των εξουσιών σε τρεις διαφορετικές εξουσίες, τη νομοθετική, την εκτελεστική και την δικαστική, με διαφορετική η κάθε μία βάση λειτουργία, έτσι ώστε η μία να αναχαιτίζει και να εξισορροπεί την άλλη⁶. Η τριχοτόμηση της εξουσίας θεωρήθηκε θεμελιώδους σημασίας εγγύηση για τον περιορισμό και τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας και τη διασφάλιση της πολιτικής ελευθερίας των πολιτών, τόσης σημασίας, ώστε ταυτίστηκε τελικά με την έννοια του συνταγματικού κράτους και αποτυπώθηκε πανηγυρικά στο άρθρο 16 της γαλλικής διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη του 1789 «Toute société dans laquelle la garantie des droits n'est pas assurée et la séparation des pouvoirs (n'est déterminée) n'a point de constitution». Μόνον όταν οι εξουσίες είναι η μία ανεξάρτητη από την άλλη, μπορεί η μία να εξισορροπεί και να ελέγχει την άλλη, μόνον όταν η εξουσία αναχαιτίζει την εξουσία οι κυβερνώνμενοι μπορούν να αισθάνονται ασφαλείς και ελεύθεροι⁷.

Στην πρώτη φάση της ανάπτυξής του, το συνταγματικό κράτος είναι πριν απ' όλα φιλελεύθερο κράτος, ένα κράτος που γνωρίζει ή συναντά περιοριστικούς φραγμούς, που οργανώνει και εγγυάται έννομες αντιστάσεις κατά της κρατικής εξουσίας κατοχυρώνοντας τις ατομικές ελευθερίες. Ο μηχανισμός που εξασφαλίζει κατά τον πιο αποτελεσματικό

τρόπο τον περιορισμό και τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας είναι η αρχή της διάκρισης των εξουσιών, η οποία αναδεικνύεται σε στυλοβάτη του συνταγματικού κράτους και σε συστατικό στοιχείο κάθε συνταγματικής εξουσίας⁸.

Η σημασία της διάκρισης των εξουσιών για την οικοδόμηση του συνταγματικού κράτους αντανακλάται και στο Συνταγματικό Δίκαιο το οποίο βρήκε στο δόγμα αυτό τη θεωρητική του θεμελίωση, την ιδεολογική του καταξίωση και τελικά τον ορισμό του: οι συνταγματικοί κανόνες ξεχωρίζουν από τον ύπατο σκοπό τους, που είναι ο περιορισμός της κρατικής αυθαιρεσίας και η διασφάλιση της πολιτικής ελευθερίας με την πρόβλεψη φραγμών ή περιορισμών στην άσκηση της κρατικής εξουσίας. Σύνταγμα σημαίνει πριν απ' όλα περιορισμό της κρατικής εξουσίας⁹.

Δεν είναι λοιπόν υπερβολή αν λεχθεί ότι η ιστορία του συνταγματικού κινήματος δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια διαρκής προσπάθεια περιορισμού και ελέγχου της κρατικής εξουσίας, προσπάθεια που επιτυγχάνεται κυρίως με τη θέσπιση κανόνων και διαδικασιών προς τους οποίους οι ασκούντες την κρατική εξουσία οφείλουν να συμμορφώνονται¹⁰.

Το δόγμα της διάκρισης των εξουσιών είναι όμως κάτι παραπάνω από απλό δομικό στοιχείο του φιλελεύθερου κράτους και κάτι περισσότερο από ιδεολογικό λάβαρο ενός κινήματος. Συνέχει θεσμικά ολόκληρη την αστική κοινωνία, εφόσον με τη διάκριση και τον περιορισμό της κρατικής εξουσίας επιτυγχάνεται και κατοχυρώνεται η σχετική αφαίρεση του κράτους από την κοινωνία και τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς, χωρίς ωστόσο η αφαίρεση να καταλήγει στην αποξένωσή του απ' αυτούς. Η κοινωνική διαίρεση και οι ταξικοί συσχετισμοί εκφράζονται θεσμικά μέσα από την κατάτμηση και συνεργασία των εξουσιών με τρόπο που δεν τίθεται όμως σε κίνδυνο η ιεραρχημένη ενότητα της κρατικής εξουσίας και δεν διαταράσσεται η πολιτική διάταξη των κοινωνικών δυνάμεων¹¹. Με τη διάκριση της νομοθετικής από την εκτελεστική εξουσία και την υπεροχή της πρώτης πάνω στη δεύτερη, καθώς και με την κυριαρχία του νόμου πάνω σ'

6. Βλέπε κυρίως K. Loewenstein, *Political Power and the Governmental Process*, The University of Chicago Press, Chicago-London 1965, σ. 29-31, 34-37 και 124-125 και από ελληνική βιβλιογραφία κυρίως Αρ. Μάνεση, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, Π (1965), σ. 350, 364-66.

7. Βλέπε Αρ. Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Ι, 1980, 145, M. Troper, *La séparation des pouvoirs et l'histoire constitutionnelle française*, Paris, L.G.D.J., 1980², σ. 109 επ., 126 επ., 157 επ., 184-185.

8. Βλέπε ιδίως M. J. C. Vile, *Constitutionalism and the Séparation of Powers*, Oxford, 1-20, 53-97 και 314-350, G. Marschal, *Constitutional Theory*, Oxford 1971, σ. 100-103, 109-113, M. Landau, *La théorie constitutionnelle et l'organisation des pouvoirs aux Etats-Unis*, «Le constitutionnalisme aujourd'hui», σ. 61-84, G. H. Flantz, *La signification de la séparation des pouvoirs dans le développement du constitutionnalisme et dans les constitutions contemporaines*, στον ίδιο τόμο, σ. 91-107. Τον ιστορικό χαρακτήρα της αρχής της διάκρισης των εξουσιών καθώς και τη σύνδεσή της με το φιλελεύθερο κυρίως πρότυπο του αστικού κράτους τονίζει ο Δ. Τσάτσος στη μελέτη του, *Για την καταγωγή των θεσμών, Ο Πολίτης*, ανάπτυπο 1978² του ίδιου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 1982, 273 επ.

9. Διεξοδικότερα Αρ. Μάνεση, *Το Συνταγματικό Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας*, Θεσσαλονίκη 1962, ιδίως σελ. 14-22, του ίδιου, *Αι εγγυήσεις* Π, 351, 358-366, 387-390.

10. K. Loewenstein, *ό.π.*, σ. 124.

11. Βλέπε αναλυτικότερα M. Mialle, *ό.π.*, 218-219, Ph. Du Jardin, 1946. *Le Droit mis en scène*, 1979, σ. 132-134, 144-146.

οποιαδήποτε άλλη πράξη των συντεταγμένων εξουσιών δεν εξασφαλίζεται μόνον η εξισορρόπηση των εξουσιών αλλά και η θεσμική πλαισίωση και συντήρηση δοσμένων σχέσεων κυριαρχίας¹². Δεν είναι επομένως η διάκριση των εξουσιών απλώς ένα μέσο ορθολογικής οργάνωσης της κρατικής εξουσίας, αλλά και ένας μηχανισμός εξασφάλισης πολιτικής ισορροπίας σε ανταγωνιστικές κοινωνικές δυνάμεις και άρα ένα πεδίο καταγραφής των πολιτικών συσχετισμών και ένας χώρος οργάνωσης της πολιτικής ηγεμονίας¹³.

Ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο καταγράφεται κάθε φορά στα συντάγματα η διάκριση και αλληλεξάρτηση νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, ή οι σχέσεις αρχηγού του κράτους και κυβέρνησης, εκφράζει μια ορισμένη αντίληψη για την οργάνωση της εξουσίας και παράλληλα μέσα απ' αυτήν την αντίληψη αποτυπώνεται ένα καθορισμένο είδος σχέσεων κράτους και κοινωνίας, λαού και κρατικής εξουσίας. Η αντίστροφη όψη της οριοθετημένης ή περιορισμένης κρατικής εξουσίας είναι η διατήρηση του λαού σε καθορισμένη απόσταση από τους μηχανισμούς της εξουσίας και η σαφής οριοθέτηση της δράσης του. Με τη διαίρεση των εξουσιών επιδιώκεται και η μερική εξουδετέρωση των ταξικών και πολιτικών ανταγωνισμών που συγκλονίζουν την κοινωνία, ο περιορισμός και έλεγχος της παντοδυναμίας της λαϊκής θέλησης¹⁴.

Απόηχο του δόγματος αυτού, που ποτέ δεν εφαρμόστηκε στην καθαρή του τη μορφή, βρίσκομε σήμερα στην αντίληψη ότι κριτήριο αξιολόγησης ενός πολιτικού συστήματος είναι και η θεσμική του ικανότητα να εξασφαλίζει ισορροπία στις ανταγωνιστικές πολιτικές δυνάμεις. Το συνταγματικό κράτος δημιουργεί τους μηχανισμούς εκείνους ή εγγυάται τις διαδικασίες εκείνες που είναι σε θέση

να συγκρατούν τους πολιτικούς και κοινωνικούς ανταγωνισμούς σε πλαίσια ανεκτά από το σύστημα και να επιτυγχάνουν συμβιβαστική και ομαλή επίλυση των πολιτικών διαφορών και των κοινωνικών αντιθέσεων. Αν γίνει δεκτό ότι η σύγκρουση αποτελεί την καρδιά της σύγχρονης κοινωνίας, τότε κατά την έκφραση του βρετανού συνταγματολόγου Griffiths¹⁵ το Σύνταγμα, γραπτό ή άγραφο, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως περιγραφή και εγγύηση μιας κατάστασης ισορροπίας, ή ακόμη ως το τυποποιημένο πλαίσιο μιας διαρκούς αναζήτησης ειρηνικού τρόπου επίλυσης των διαφορών. Οι πολιτικές διαδικασίες που προβλέπει και εγγυάται ένα σύγχρονο Σύνταγμα αποβλέπουν άρα στην ανεύρεση, εγκαθίδρυση και διατήρηση μιας όσο γίνεται διαρκέστερης πολιτικής ισορροπίας ανάμεσα στις ανταγωνιζόμενες κοινωνικές ομάδες¹⁶.

4. Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΟΨΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Το συνταγματικό κίνημα εμφανίστηκε ιστορικά αγωνιζόμενο ενάντια στην απολυταρχία και στην αυθαίρετη εξουσία και εμπνεόμενο από φιλελεύθερες ιδίως αντιλήψεις. Η επικράτηση όμως των φιλελευθέρων ιδεών ήταν και επιφανειακή και παροδική. Διότι το κίνημα ήταν μοχλοσπινδιλό από την αρχή με δημοκρατικές αντιλήψεις και τα φιλελεύθερά του αιτήματα συμπληρώνονταν με διεκδικήσεις λαϊκής συμμετοχής στην εξουσία. Ο δημοκρατικός χαρακτήρας του κινήματος έγινε αισθητός και επικράτησε σε μια μεταγενέστερη ωστόσο φάση του, όταν κυρίαρχο πολιτικό αίτημα γίνεται η αξίωση συμμετοχής του λαού στη διαμόρφωση της κρατικής θέλησης.

Η γνώριμη ιδέα της αντιπροσώπευσης, βασισμένη στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας προσέδωσε ιδίως περί τα τέλη του 19ου αιώνα νέο δυναμισμό στο συνταγματικό κράτος και το αναζωογόνησε. Με την καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας, την επέκταση δηλαδή του δικαιώματος ψήφου από την ολιγαρχία των ιδιοκτητών στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού και την αναγνώριση των συνδικαλιστικών ελευθεριών, συμπληρώνεται η διαδικασία εκδημοκρατισμού του αστικού πολιτικού συστήματος και καταξιώνεται η έννοια του γραπτού Συντάγματος, έκφραση και εγγύηση μαζί της κυριαρχίας του λαού¹⁷.

15. J. A. G. Griffiths, *The Political Constitution*, *Modern Law Review* 1979.1-29, σ. 1-2.

16. K. Loewenstein, ό.π., σ. 7. Την ιδέα της ισορροπίας και την ανάγκη οργάνωσης πολιτικών συστημάτων ισορροπίας υπογραμμίζουν και οι G. Flantz, ό.π. σ. 100-107 και M. Landau, ό.π., σ. 75-84. Για το ίδιο θέμα βλ. και Αρ. Μάβερσεν, ό.π., 167-170, όπου τονίζεται «ο σχετικός χαρακτήρας της εξισορρόπησης των αντιτιθέμενων συμφερόντων που υλοποιείται στο επίπεδο του Συντάγματος» καθώς και η κατάρχηση και επικράτηση τελικά της κυριαρχίας εκάστοτε θέλησης.

17. Σχετικά με τη διάκριση «φιλελεύθερου» και «δημοκρατικού» πολιτεύματος καθώς και για τη συζήτηση που έχει προκληθεί γύρω από τη φιλελεύθερη δημοκρατική φάση ανάπτυξης του αστικού κράτους βλέπε ενδεικτικά Αρ. Μάβερσεν, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος II*, σ. 40-45.

12. Ο Γάλλος δημοσιολόγος Ch. Eisenmann, στην κλασική μελέτη του *«L'Esprit des Lois et la séparation des pouvoirs»*, *Mélanges Carré de Malberg*, Paris 1933, σ. 190 επ., έδειξε ότι η θεωρία της διάκρισης των εξουσιών είναι ένας μύθος και ότι στην πραγματικότητα ο Montesquieu ποτέ δεν υποστήριζε τέτοια θεωρία, η οποία άλλωστε στην καθαρή της μορφή δεν ήταν δυνατόν να εφαρμοστεί. Εκείνο που τόνισε ο Montesquieu έχοντας υπόψη του το αγγλικό πολιτεύμα της εποχής, είναι η ανάγκη συνεργασίας και διασύνδεσης των εξουσιών. Σχολιάζοντας τη θέση αυτή του Eisenmann, ο L. Althusser θα υπογραμμίσει, ότι αυτό που ενδιαφέρει τον Montesquieu είναι το πολιτικό πρόβλημα του συσχετισμού των δυνάμεων και όχι το νομικό πρόβλημα της νομιμότητας, και ότι προέχει η ισορροπία των εξουσιών, δηλαδή η ισόρροπη κατανομή των εξουσιών ανάμεσα στις πολιτικές δυνάμεις. «Η περίφημη διάκριση των εξουσιών δεν είναι λοιπόν τίποτε άλλο παρά η κατανομή της εξουσίας ανάμεσα σε καθορισμένες δυνάμεις: το βασιλιά, την αριστοκρατία το λαό» (Montesquieu, *La politique et l'histoire*, P.U.F. 1974, σ. 104). Για το θέμα αυτό ακόμη, M. Tropic, ό.π., 138-142, 160-170 και Alb. Mabileau, *Séparation des pouvoirs et rapports de légitimité*, «Le constitutionnalisme aujourd'hui», σ. 108-116, 109-112.

13. M. Miaile, ό.π., 218-219, Ph. Dujardin, ό.π. 145-146 και Al. Mabileau, ό.π., σ. 116.

14. Για τη σχέση λαϊκής κυριαρχίας και διάκρισης των εξουσιών, καθώς και για τον περιορισμό της κυριαρχίας του λαού μέσα από το μηχανισμό της διαίρεσης των εξουσιών, βλέπε Α. Κολέτι, *Κράτος Δικαίου και λαϊκή κυριαρχία*, «Ιδεολογία και κοινωνία», Οδυσσέας 1975, σ. 159-166.

Στη φάση αυτή το συνταγματικό κράτος δεν αρνείται τον φιλελεύθερο εαυτό του, τον διατηρεί, αναπτύσσει απλώς ένα στοιχείο της συγκρότησής του που ενυπήρχε από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής του. Η φιλελεύθερη όψη της συνταγματικής ιδέας συναντιέται με τη δημοκρατική και συνθέτουν μαζί μια νέα ενότητα.

Γνώρισμα βασικό του συνταγματικού κράτους αναδεικνύεται η τήρηση των δημοκρατικών διαδικασιών στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων και η εξασφάλιση μιας διαρκούς και μόνιμης επικοινωνίας κυβερνώντων και κυβερνωμένων. Νομιμοποιημένη συνταγματικά εξουσία θεωρείται η δημοκρατικά οργανωμένη εξουσία, αυτή που στηρίζεται στη λαϊκή θέληση ή συναίνεση και σέβεται τις ελευθερίες των πολιτών. Το συνταγματικό κράτος ταυτίζεται πλέον με το αντιπροσωπευτικό ή το δημοκρατικό κράτος και ορίζεται ως το κράτος εκείνο που ο λαός οργανωμένος σε εκλογικό σώμα συμμετέχει μέσα από ελεύθερες εκλογές και με την καθοδήγηση των πολιτικών κομμάτων στη διαμόρφωση της κρατικής θέλησης και στον έλεγχο της κρατικής εξουσίας¹⁸.

Η αντίληψη αυτή για την εξουσία δεν απέχει και πολύ από τη σημερινή θεώρηση του Συντάγματος και του κράτους που ιδρύει. Η αναγνώριση του ανταγωνιστικού χαρακτήρα της αστικής κοινωνίας είχε ως θεσμικό επακόλουθο τη συνταγματική αναγνώριση και εγγύηση της κοινωνικής και πολιτικής πολλαπλότητας και πολυφωνίας με την κατοχύρωση του πολυκομματισμού και των συνδικαλιστικών ελευθεριών, και φυσικά τη συνταγματική πλαισίωση του πολιτικού ανταγωνισμού. Για να ανταποκριθεί στα νέα του καθήκοντα το Σύνταγμα αλλάζει φυσιογνωμία και παρουσιάζεται είτε ως ένα κείμενο στο οποίο καταγράφονται οι κανόνες ενός έντιμου πολιτικού παιχνιδιού (*faire play*), είτε ως μια τεχνική που επιτρέπει την εγκαθίδρυση και διατήρηση ενός συστήματος αποτελεσματικών ανασχέσεων στην πολιτική και κυβερνητική δράση¹⁹.

Η λειτουργική αυτή αντιμετώπιση του Συντάγματος εισάγει ένα βασικό κριτήριο για την αξιολόγησή του: την ικανότητά του να εξασφαλίζει την πολιτική ενότητα ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού μέσα και πάνω από τις κοινωνικές

αντιθέσεις και τους πολιτικούς ανταγωνισμούς²⁰.

Η νέα αυτή θεώρηση δεν βρίσκεται μακριά από την κλασική (φιλελεύθερη και δημοκρατική) αντίληψη του Συντάγματος και πάντως δεν αντιστρατεύεται τις δυο θεμελιώδεις του αρχές: την αρχή της διάκρισης των εξουσιών και τη δημοκρατική αρχή. Οι δυο συστατικοί αυτοί όροι της συνταγματικής ιδέας εξακολουθούν να αποτελούν δομικά στοιχεία του σύγχρονου συνταγματικού κράτους, μόνο που ο τρόπος της κατοχύρωσης και της εφαρμογής τους έχει ουσιαστικά μεταβληθεί. Το πολιτικό ήθος που έχουν δημιουργήσει παραμένει ωστόσο ανέπαφο και μαζί μ' αυτό το βαθύτερο ιστορικό τους νόημα²¹. Η θεωρία της διάκρισης των εξουσιών, εναρμονισμένη με την έννοια της εξισορρόπησης των εξουσιών, με την αξίωση εγκαθίδρυσης μιας ισόρροπης συνταγματικής εξουσίας, εξακολουθεί, μαζί με τις σύγχρονες εκφάνσεις της δημοκρατικής αρχής, της θεωρίας της λαϊκής συναίνεσης και συμμετοχής, της αντιπροσωπευσης και του πλουραλισμού, να αποτελούν πολύτιμα στοιχεία της συνταγματικής κληρονομιάς και ταυτόχρονα αναντικατάστατους οργανωτικούς ιστούς μιας δημοκρατικής συνταγματικής εξουσίας.

Ολόκληρη η συνταγματική θεωρία θα μπορούσε επομένως ακόμη και σήμερα να συμπυκνωθεί στην ανάλυση και παρουσίαση των δύο αυτών παλιών, όσο και η ιστορία του συνταγματικού κινήματος, αρχών, υπογραμμίζοντας ωστόσο τις αλλοιώσεις και μεταμορφώσεις που έχουν υποστεί στο πέρασμα του χρόνου. Η μεγάλη τους ζωτικότητα οφείλεται πάντως στη θεμελιώδη λειτουργία που επιτελούν με επιτυχία και η οποία αιώνες τώρα παραμένει η ίδια: αν με την αρχή της διάκρισης των εξουσιών καταγράφεται και οργανώνεται θεσμικά η κοινωνική και πολιτική διαίρεση, με τη δημοκρατική αρχή, τη διαδικασία των εκλογών, το εκλογικό σύστημα και την αντιπροσωπευτική αρχή, ο κοινωνικός και πολιτικός ανταγωνισμός διωλίζεται, μεταπλάθεται θεσμικά και μετατρέπεται σε πολιτική διαδικασία που εξασφαλίζει και νομιμοποιεί την πολιτική ηγεμονία της κυρίαρχης τάξης.

5. Η ΔΙΚΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΟΨΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΙΔΕΑΣ. Η ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΕΚΛΟΓΙΚΕΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Αλλά οι περιπέτειες και οι μεταμορφώσεις της συνταγματικής ιδέας δεν σταματούν εδώ. Ο συνταγματισμός έχει περάσει, τώρα και μερικές δεκαετίες σε μια τρίτη φάση, η οποία, αν και δύσκολα διακρίνεται από τις προηγούμενες, διότι συμπλέκεται μαζί τους, διαφέρει ωστόσο απ' αυτές, ιδίως στον τυπικό ή φορμαλιστικό τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται το συνταγματικό φαινόμενο. Αίτημα πρωταρχικό του συνταγματικού κινήματος στη φάση αυτή αναδεικνύεται η τήρηση του Συντάγματος, ο σεβασμός των συνταγματικών διαδικασιών και κανόνων, ανεξάρτητα από το πολιτικό περιεχόμενό

20. Για την ενοποιητική αυτή λειτουργία του Συντάγματος, τα όρια της και τη σημασία της Αρ. Μάνεση, ό.π., σ. 173-174.

21. Μ. J. C. Vile, ό.π., σ. 11, G. Flantz, ό.π., σ. 107.

Γ. Κασιμάτη, Οι λειτουργίες του κράτους, 1980, 19-31, Ε. Γιαταγάνα, Η κρίση της φιλελεύθερης δημοκρατίας ΤοΣ 1976, 265-289. Από την ξένη βιβλιογραφία ιδίως G. Sartori, *Théorie de la démocratie*, Paris, Arm. Colin, 1965, 275-298. C. B. Macpherson, *Democratic Theory*, Oxford 1973, σ. 31 επ. 77 επ.

18. K. Loewenstein, ό.π., σ. 261. Ο Kelsen στο βιβλίο του *General Theory of Law and State*, παρατηρεί ότι «η αρχή της διάκρισης των εξουσιών αν νοηθεί ως αρχή της διαίρεσης των εξουσιών δεν είναι ουσιαστικά δημοκρατική. Στην ιδέα της δημοκρατίας αντιστοιχεί αντίθετα η αντίληψη ότι όλη η εξουσία πρέπει να είναι συγκεντρωμένη στο λαό» (σ. 282).

19. Έτσι ορίζει το Σύνταγμα ο Friedrich, *Constitutional Government and Democracy* (1950) σε γαλλική μετάφραση *La démocratie constitutionnelle*, Paris 1958, σ. 64 και 72. Τον ορισμό αυτό σχολιάζει θετικά ο S. Cotta, *La notion de constitution dans ses rapports avec la réalité sociale*, *Annales de Philosophie politique*, l'Idée de Philosophie politique, 1965, P.U.F., σ. 147-168, 150-51.

τους ή τους σκοπούς που εξυπηρετούν. Εκείνο που προέχει είναι η μορφή και όχι το περιεχόμενο ή το είδος των ρυθμιζόμενων συνταγματικών σχέσεων.

Την πιο συνεπή και ολοκληρωμένη έκφραση της αντίληψης αυτής τη βρίσκουμε στον ορισμό του Κέλσεν για το Σύνταγμα. Για τον βασικό αυτό εκπρόσωπο του νομικού θετικισμού «Το ουσιαστικό Σύνταγμα σχηματίζεται από το σύνολο των κανόνων που ρυθμίζουν τη δημιουργία των γενικών κανόνων δικαίου»²². Το Σύνταγμα για τον αυστριακό νομικό είναι πρώτα απ' όλα θεμέλιο της έννομης τάξης, που πρωταρχικό σκοπό του έχει να ρυθμίσει την άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας. Υπάρχει Σύνταγμα κάθε φορά που θεσπίζονται κανόνες με αυτή τη θεμελιώδη λειτουργία, και επειδή δεν νοείται σήμερα κράτος χωρίς Σύνταγμα²³, συνταγματικό είναι, για τον Κέλσεν, κάθε σύγχρονο κράτος, ανεξάρτητα από τον τύπο του κοινωνικού καθεστώτος που κατοχυρώνει ή του πολιτικού συστήματος που εγγυάται, και ανεξάρτητα από το περιεχόμενο των αρχών που περιέχει ή των σκοπών που επιδιώκει. Συνταγματικό ήταν και το μοναρχικό, συνταγματικό είναι και το αυταρχικό και το δημοκρατικό και το αστικό και το σοσιαλιστικό κράτος.

Το πλεονέκτημα του ορισμού αυτού είναι ότι απορρίπτει κατ' αρχήν κάθε αξιολογικό στοιχείο και μπορεί έτσι να καλύψει όλα τα καθεστάτα και τα πολιτικά συστήματα και να διεκδικήσει οικουμενική ισχύ. Αλλά η ιδεολογική αφάιμαξη της συνταγματικής ιδέας, που ήταν άλλοτε μεστή περιεχομένου, οδηγεί σε μια καθαρά φορμαλιστική αντιμετώπιση της συνταγματικής νομιμότητας και σε μια θετικιστική σύλληψη του συνταγματικού φαινομένου.

Κατά την αντίληψη αυτή, που είναι σήμερα και η κρατούσα και βρίσκει γενικότερη απήχηση στη συνταγματική θεωρία, συνταγματικά νομιμοποιημένη εξουσία θεωρείται η εξουσία που ασκείται σύμφωνα με ορισμένες πάγιες και προκαθορισμένες διαδικασίες. Η ουσία του συνταγματικού κράτους εξαντλείται στην πρόβλεψη και τήρηση ορισμένων διαδικαστικών τύπων κατά τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων. Ο συνταγματικός τύπος έχει εδώ απορροφήσει την ουσία.

Η τυπική όψη του συνταγματισμού, η οποία δεν εξαφανίζει ούτε απορρίπτει τις δημοκρατικές και φιλελεύθερες ιδέες, τις υποτάσσει απλώς στις αξιώσεις κάποιας τυπικής νομιμότητας, δείχνει τη σημασία που έχει για το σύγχρονο κράτος, και τη νομιμοποίηση της εξουσίας του, η ιδέα της «ορθολογικής διαδικαστικής νομιμοποίησης», όπως την αποκάλεσε ο H a b e r m a s²⁴, αναφερόμενος στον Max Weber, και υπογραμμίζοντας τα όρια ή αξιολογικά υπονοούμενα της τυπικής αυτής νομιμοποίησης. Συνταγματικά νομιμοποιημένη δεν είναι απλώς η περιορισμένη ή η αντιπροσωπευτική εξουσία, η εξουσία δηλαδή που ασκείται μέσα από ένα σύστημα

θεσμικών ανασχέσεων και πολιτικών εξισορροπήσεων και στηρίζεται στη συναίνεση των κυβερνωμένων, αλλά η εξουσία που είναι θεσμοποιημένη μέσα από μια θεμελιώδη πράξη (το Σύνταγμα) που καθορίζει τις διαδικασίες και τους όρους της συγκρότησης και άσκησης της²⁵. Το Σύνταγμα, ενσαρκώνοντας τους γενικούς όρους γένεσης και αναπαραγωγής της έννομης τάξης, μορφοποιεί και νομιμοποιεί την κρατική εξουσία, εξασφαλίζοντάς της το απαραίτητο κανονιστικό πλαίσιο για την εκπλήρωση των σκοπών της.

Η ιδέα της τυπικής συνταγματικής νομιμότητας έχει σήμερα υποσκελίζει σε σημασία τη φιλελεύθερη και δημοκρατική ιδέα. Ο σεβασμός των συνταγματικών διαδικασιών ή της συνταγματικής νομιμότητας έχει αναχθεί σε αξία πρωταρχικής σημασίας, σε αυτοσκοπό του σύγχρονου συνταγματικού κράτους.

Από το τέλος του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου εμφανίζεται ένας «νεοσυνταγματισμός», μια αναγέννηση της συνταγματικής ιδέας, η οποία εκδηλώνεται με την «νεοανακάλυψη» της νομικής σημασίας του Συντάγματος και με την υπογράμμιση της λειτουργίας του ως θεμελίου της έννομης τάξης^{25α}.

Ο θεσμός που κατ' εξοχήν εκφράζει την τυπική αυτή όψη του συνταγματικού φαινομένου είναι ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, όταν ιδίως ασκείται από συνταγματικό δικαστήριο. Σ' αυτόν συμπυκνώνεται η σημερινή έννοια του συνταγματισμού. Αν ο κοινοβουλευτισμός αποτελεί το άλφα της συνταγματικής ιδέας, ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων πρέπει να θεωρηθεί το ωμέγα της²⁶.

Φιλελεύθερο στα πρώτα του βήματα, δημοκρατικό στην ώριμη φάση της ηλικίας του, το συνταγματικό κράτος αναζητεί τον εαυτό του σήμερα, κουρασμένο από τις ιδεολογικές αντιδικίες και τις πολιτικές αξιολογήσεις σε μια μορφή κρατικής οργάνωσης απρόσωπης, που αρνείται ή διατείνεται ότι μπορεί να αρνείται κάθε στοιχείο αξιολογικό που θα μπορούσε να ταράξει την τυπική μακάρια ηρεμία του. Γι' αυτό και εμφανίζεται κυρίως ως κράτος δικαίου, γνώρισμα που ενυπέρχε άλλωστε και στηριζε ανέκαθεν τόσο τη δημοκρατική όσο και τη φιλελεύθερη όψη του.

25. Αξιοποίηση της θεωρίας του Habermas σχετικά με την ορθολογική διαδικαστική νομιμοποίηση επιχειρεί από συνταγματική σκοπιά η L. B a s t a στην εργασία της «Constitution as an act of Positivation of Legitimacy Principle», εισήγηση στο Ist World Congress of the International Association of Constitutional Law, Beograd 1983. Περισσότερα για τη συνταγματική νομιμότητα και νομιμοποίηση, ως και για τις θεωρίες που διατυπώθηκαν M a r i o D o g l i a n i, Interpretazioni della costituzione, ιδίως σ. 15-28, 48-64 και 95-109. Ακόμη, A. J. M é t a x a s, Constitution et légitimité existentielle, Aix-en Provence 1970.

25α. L. F a v o r e u, Propos d'un «neo-constitutionnalisme» «Le constitutionnalisme aujourd'hui», σ. 23 και J. R i v e r o, Rapport de synthèse, Colloque, «Cours constitutionnelles et droits fondamentaux, Rev. Int. Dr. Comp. 1982.671, ο οποίος μιλά για μια «νομιμοποίηση» (Juridicisation) του Συνταγματικού Δικαίου.

26. M. T r o p e r, La théorie, σ. 274 και L. F a v o r e u, ό.π., σ. 23.

22. H. K e l s e n, General Theory of Law and State, Cambridge 1949, σ. 124 και 258 επ.

23. K e l s e n, ό.π., σ. 181-183 και 258 επ.

24. Βλέπε J. H a b e r m a s, Raison et Légitimité, Paris, Payot, 1979, σ. 136-142 και 161-177.

Στο σύγχρονο κράτος όλο και περισσότερο γίνεται αισθητή η τάση υπαγωγής των πολιτικών διαφορών στη διαιτησία της συνταγματικής δικαιοσύνης. Ειδικά συνταγματικά δικαστήρια έχουν αναλάβει το ρόλο του φρουρού της συνταγματικής νομιμότητας, του οργάνου που αποφαινεται με κύρος για το τι λέει το Σύνταγμα ή για το τι είναι Σύνταγμα. Η ύστερη αυτή φάση του συνταγματισμού χαρακτηρίζεται από ενίσχυση της τάσης για δικαιική εκλογίκευση της πολιτικής διαδικασίας και έχει ως κατάληξη τη «δικαστικοποίηση» της πολιτικής: η έκβαση ορισμένων πολιτικών αντιδικιών εξαρτάται συχνά από δικαστικές αποφάσεις²⁷.

Η συνταγματική δικαιοσύνη καλείται να λειτουργήσει μεσολαβητικά και κατευναστικά στις πολιτικές αντιδικίες που παίρνουν συνταγματικές διαστάσεις και να προασπίσει το κράτος δικαίου απέναντι σε μια παντοδύναμη κυβερνητική πλειοψηφία.

6. Ο ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Η προηγούμενη σκιαγράφηση των τριών όψεων της συνταγματικής ιδέας είχε ως σκοπό να τονίσει τον ιστορικό χαρακτήρα του συνταγματικού κράτους και κατ' επέκταση τον μεταβλητό χαρακτήρα της ύλης του Συνταγματικού Δικαίου.

Το Συνταγματικό Δίκαιο συνδέεται ιστορικά με τη μελέτη του φαινομένου εκείνου που εκδηλώθηκε με την αξίωση καταγραφής σε γραπτό κείμενο των κανόνων που πρέπει να διέπουν την οργάνωση και άσκηση της κρατικής εξουσίας, τις σχέσεις της με τους πολίτες καθώς και τη συμμετοχή τους στη διαμόρφωση της κρατικής θέλησης. Οι κανόνες αυτοί, που υπερέχουν τυπικά όλων των άλλων κανόνων δικαίου και περιέχουν τις θεμελιώδεις αρχές οργάνωσης ενός κράτους, αποτέλεσαν αντικείμενο ξεχωριστής προσοχής και μελέτης σχετικά πρόσφατα, αφού άλλωστε και η ιδέα του τυπικού Συντάγματος εμφανίστηκε και καλλιεργήθηκε σε μια καθορισμένη ιστορικά εποχή και συνδέθηκε με τις ιστορικές εκείνες διαδικασίες που γέννησαν το αστικό κράτος τον 17ο και 18ο αιώνα²⁸.

Ο κλάδος του Συνταγματικού Δικαίου αναπτύχθηκε με σχετική καθυστέρηση σε σχέση με τους άλλους κλάδους του Δικαίου, καθυστέρηση που οφείλεται κατά ένα μέρος στη χρονικά μεταγενέστερη των ιδιωτικών αστικών σχέσεων διαμόρφωση και καθιέρωση των πολιτικών αστικών θεσμών και κατά ένα μέρος στο χρόνο που απαιτήθηκε για να δημιουργηθούν τα θεωρητικά προαπαιτούμενα μιας αυτόνομης ανάπτυξης της επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου, το χρόνο που χρειάστηκε δηλαδή για να αποκτήσει ο κλάδος αυτός συνείδηση του εαυτού του και της αυτονομίας του²⁹.

Η μελέτη του κρατικού φαινομένου από συνταγματική σκοπιά καθιερώθηκε άρα σχετικά πρόσφατα,

αφού και το νομικά οργανωμένο κράτος είναι προϊόν της σύγχρονης εποχής. Όσο είναι αλήθεια ότι θεμελιώδεις κανόνες που διέπουν την οργάνωση του κράτους, ουσιαστικό Σύνταγμα, απαντώνται και σε άλλες εποχές (είναι αποδεδειγμένο ότι οι Ρωμαίοι δεν αγνοούσαν την ιδέα του Συντάγματος και ότι ο Αριστοτέλης αναφέρεται ειδικά στη συνταγματική οργάνωση της πολιτείας), άλλο τόσο είναι σίγουρο ότι η ιδέα του γραπτού και τυπικού Συντάγματος γεννήθηκε μαζί με την αστική επανάσταση και βρήκε την πληρέστερη έκφρασή της στα Συντάγματα της γαλλικής και αμερικανικής επανάστασης³⁰.

Συνταγματικό κίνημα αυτό, όμοιο με αίτημα τη θέσπιση Συντάγματος και τον περιορισμό της εξουσίας του μονάρχη αναπτύχθηκε στην Ελλάδα την εποχή της απόλυτης μοναρχίας του Όθωνα, το οποίο και κατέληξε στην επανάσταση του 1843 και στη θέσπιση του πρώτου Συντάγματος του νεοελληνικού κράτους³¹.

Είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να γίνει περιολόγηση του ελληνικού συνταγματικού κινήματος με βάση το φιλελεύθερο ή δημοκρατικό χαρακτήρα των αιτημάτων του, καθότι φιλελεύθερα και δημοκρατικά στοιχεία συμπλέκονται στην ελληνική συνταγματική ιστορία από την εποχή ήδη της επαναστατικής περιόδου με τρόπο που καθιστά ανέφικτη τη διάκρισή τους³². Το αίτημα της ελευθερίας βιώνεται περισσότερο ως αίτημα πολιτικής κρατικής εξουσίας, παρά ως αξίωση αποχής της κρατικής εξουσίας από την οικονομική και κοινωνική ζωή³³. Οι διεκδικήσεις δημοκρατικού χαρακτήρα προέχουν και καλύπτουν τα αιτήματα διασφάλισης των ατομικών ελευθεριών.

Το Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο διεκδικεί αυτόνομη επιστημονική παρουσία με τη διδασκαλία και το έργο του Ν. Ι. Σαρίπολου, ο οποίος εκδίδει την «Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου» σε πρώτη έκδοση το 1850 (όπως προκύπτει από τον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης που έγινε το 1874), λίγα μόλις χρόνια μετά τη θέσπιση του Συντάγματος του 1844 που καθιέρωσε το πολίτευμα της περιορισμένης συνταγματικής μοναρχίας.

Στο έργο του αυτό ο Ν. Ι. Σαρίπολος θεωρεί «πολιτεία συντεταγμένην» εκείνη στην οποία «ρητώς διαγεγραμμένα τα όρια πάσης αρχής εν η οι

30. C. Chisalberti, Costituzione, Premessa storica, Enciclopedia del Diritto, σ. 133, C. Mortati, Costituzione, Enc. del Dir., σ. 141 και Αρ. Μάνεση, Συνταγματικό Δίκαιο, Ι, σ. 131-132.

31. Βλέπε από τα πιο πρόσφατα εγχειρίδια Π. Πετρίδης, Πολιτικές δυνάμεις και Συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα, 1844-1936, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 16-24.

32. Σχετικά με το φιλελεύθερο και δημοκρατικό χαρακτήρα των Συνταγμάτων αυτών Αρ. Μάνεση, Συνταγματικόν Δίκαιον (1967), Ι, σ. 168-176.

33. Το δυσδιάκριτο μεταξύ της φιλελεύθερης και δημοκρατικής φάσης ανάπτυξης του συνταγματισμού στην Ελλάδα τονίζει ο Κ. Τσοκιάλας, στο έργο του, Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος, Αθήνα 1981, όπου και σημειώνει χαρακτηριστικά: «Η θεσμική διαφοροποίηση ανάμεσα στις αρχές του «φιλελεύθερου» Κράτους και στις αρχές του «δημοκρατικού» Κράτους, που στην Ευρώπη εκφράζει μια πραγματική ιστορική απόσταση ανάμεσα σε δύο ιστορικές διαδικασίες, στην Ελλάδα είναι δυσδιάκριτη», σ. 296.

27. Βλέπε αντί άλλων Loewenstein, ο.π., 256-260.

28. Βλέπε τους συγγραφείς που αναφέρονται στις σημειώσεις 4, 5 και 6.

29. Βλ. σχετικά C. Mortati, Diritto costituzionale, Enciclopedia del Diritto, σ. 947-968.

του κράτους θεσμοί κρατούνσι πάντων, εν η πάντα τα μέλη ταύτα χαίρουσι δίκαια, εν η τέλος ανακηρύττεται η του έθνους κυριαρχία, και παρά πάντων αναγνωρίζεται ως ισχυρά και άτρεπτος η πολιτική αρχή, ότι οι άρχοντες ως τοιοῦτοι έχουσι μόνον χρέη, μόνον δε τοις πολίταις προσήκουσι τα δικαιώματα»³⁴.

Στον ορισμό αυτό «της συνταγματικής πολιτείας» το φιλελεύθερο στοιχείο προηγείται βέβαια λογικά του δημοκρατικού, προηγείται δηλαδή της αρχής της εθνικής κυριαρχίας, συνυπάρχει όμως αναπόσπαστα δεμένο μαζί της. Προσδιορίζοντας ειδικότερα το αντικείμενο του Συνταγματικού Δικαίου, ο πρώτος έλληνας συνταγματολόγος, αφήνει να διαφανεί σαφέστερα ο δημοκρατικός χαρακτήρας της επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου, υπογραμμίζοντας ότι σκοπός του κλάδου αυτού είναι η μελέτη του «πώς αι διάφοροι αύται του Κράτους αρχαί ενεργούσιν εκάστη τα αυτή ειδικώς εντεταλμένα υπό της κυριάρχου του έθνους βουλήσεως ανεξαρτήτως από της των δύο άλλων επιδράσεως, χωρίς εκ τούτου γινέσθαι την μόνωσιν ή επελθείν την διάλυσιν»³⁵. Η αρχή της διάκρισης των εξουσιών αντλεί στο σχήμα αυτό τη δύναμή της από την κυρίαρχη θέληση του έθνους, την οποία οφείλει να υπηρετεί.

Την πορεία που χάραξε για την ελληνική συνταγματική θεωρία ο πρώτος καθηγητής «της ελευθερωτάτης των εδρών του πανεπιστημίου» συνέχισαν μισόν αιώνα αργότερα, ο γιος του Ν. Ν. Σαρίπολος, ιδιαίτερα επιφανής και διεθνώς γνωστός συνταγματολόγος, και, από τη δεκαετία του 20 και πέρα, ο Αλέξανδρος Σβώλος, «σπάνια επιστημονική και ηθική φυσιογνωμία», ο οποίος εισέφερε, κατά την έκφραση του Μάνηση, στην ελληνική επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου, «νέο ρίγος ανακαινίζοντας την έρευνα των συνταγματικών θεσμών»³⁶. Ενώ ο πρώτος εγκαταλείπει τις φιλελεύθερες φυσικοδικαιικές αντιλήψεις του πατέρα του και υιοθετεί την αφηρημένη δογματική μέθοδο των γερμανών δημοσιολόγων των αρχών του αιώνα μας, ο δεύτερος συνδυάζει τη νομική μέθοδο με παρατηρήσεις κοινωνιολογικού ή πολιτικού χαρακτήρα, συνταιριάζοντας το νομικό θετικισμό με τον κοινωνιολογικό και αναζητώντας μόνιμα τη σύνθεση της πολιτικής ελευθερίας με την κοινωνική δικαιοσύνη³⁷.

Για τον Αλέξανδρο Σβώλο «το πνεύμα των ελληνικών Συνταγμάτων είναι κατ' εξοχήν πνεύμα ελευθερίας» καθότι «περί την ιδέαν ταύτην πλέκεται εμμόνως η τάσις όλων των Συνταγματικών μας Σωμάτων από των Συνελεύσεων του Αγώνος

μέχρι της τελευταίας Αναθεωρητικής Βουλής». Την πίστη του αυτή στην ελευθερία και την αντίθεσή του σε κάθε μορφής αυταρχική εξουσία καθώς και την ανάγκη προστασίας του κοινοβουλευτισμού από τους κινδύνους που εκτρέφει η παντοδυναμία της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και η ανάπτυξη του «κομματικού κράτους», διετράνωσε το 1929 στο εναρκτήριο μάθημά του³⁸.

Η πολιτειολογική σκέψη του Σβώλου είναι σταθερά προσανατολισμένη προς το δημοκρατικό ιδεώδες, το οποίο ουδόλως απαρνείται ακόμη και όταν ασπάζεται πολιτικά τις σοσιαλιστικές ιδέες. Η φιλελεύθερη αρχή της διάκρισης των εξουσιών υποχωρεί στο έργο του Σβώλου μπροστά στην υπερέχουσα δύναμη της δημοκρατικής αρχής: «η υπερέτερα θέλησις της νομοθετικής εξουσίας εκφράζει γενικώς την εντεινομένην κρατικήν δύναμιν και την υπερίσχυσιν του δημοκρατικού στοιχείου εις βάρος του φιλελευθερισμού»³⁹. Ο Σβώλος θεωρεί τη διάκριση των εξουσιών αναγκαία για την προστασία της ελευθερίας, επειδή όμως την προστασία αυτή την απαιτεί το δημοκρατικό πολίτευμα. Αποδέχεται άρα τις φιλελεύθερες αρχές εφόσον συμβιώνουν με το δημοκρατικό πρότυπο οργάνωσης του κράτους.

Αλλά η δημοκρατική ιδέα βρίσκει την πληρέστερη και συνεπέστερη θεωρητική επεξεργασία της στο έργο του Α.ρ. Μάνηση, καθηγητή σήμερα του Πανεπιστημίου Αθηνών, η διδασκαλία του οποίου διαπνέεται ολόκληρη από το ιδεώδες της πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας. Στο εναρκτήριο μάθημα που έκανε το 1962, όταν είχε εκλεγεί καθηγητής στην έδρα του Συνταγματικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου μας, είχε χαρακτηρίσει το Συνταγματικό Δίκαιο τεχνική της πολιτικής ελευθερίας⁴⁰. Τον χαρακτηρισμό αυτό επανέλαβε, 6 χρόνια αργότερα, τον Ιανουάριο του 1968 στο τελευταίο του μάθημα επί δικτατορίας, λίγο πριν απολυθεί από το Πανεπιστήμιο. Τόνισε τότε ότι, εφόσον το Συνταγματικό Δίκαιο είναι τεχνική της πολιτικής ελευθερίας, «η επιστήμη η ασχολουμένη με την ερμηνείαν και μελέτην των κανόνων του, αποβαίνει η επιστήμη της πολιτικής ελευθερίας. Βαρεία η ευθύνη όσων έταξαν, έλεγε, εαυτούς εις την καλλιέργειαν και την υπηρεσίαν του μαθήματος της πολιτικής ελευθερίας».

Τα λόγια αυτά ειπώθηκαν, το 1962, την εποχή που η χώρα μας ζούσε ακόμη τις συνέπειες του εμφυλίου πολέμου, επικρατούσε κλίμα φοβίας και ίσχυε το «παρασύνταγμα» του 1952. Ήταν μια περίοδος της συνταγματικής μας ιστορίας όπου η διασφάλιση της πολιτικής ελευθερίας και η κατοχύρωση της λαϊκής κυριαρχίας προτάσσονταν ως διεκδικήσεις του λαϊκού κινήματος. Τη δυναμική του κινήματος αυτού φοβήθηκε άλλωστε η κυρίαρχη τότε

34. Ν. Ι. Σαρίπολος, Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου, τόμος πρώτος, 1874, σ. 145-146.

35. Ν. Ι. Σαρίπολος, ό.π., σ. 167.

36. Α.ρ. Μάνηση, Ο Αλέξανδρος Σβώλος ως συνταγματολόγος, Συνταγματική θεωρία και πράξη, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 506, 508.

37. Και μόνον οι τίτλοι των έργων του, αλλά και η πολιτική του δράση αρκούν, ως μαρτυρίες, για την ακρίβεια της παραπάνω διαπίστωσης. Βλ. και Α.ρ. Μάνηση, ό.π., σ. 507-508 και Γ. Πάσχου, Κράτος και πολίτευμα στο έργο του Αλ. Σβώλου, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 26-27 και 93-96, όπου δείχνονται οι ποικίλες επιρροές που δέχθηκε η σκέψη του Σβώλου στις διάφορες φάσεις της ζωής του, γεγονός που κάνει δύσκολη την κατάταξή της σε μια μόνο θεωρητική σχολή.

38. Αλ. Σβώλος, Προβλήματα της Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, Νομικά μελέται, τ. Β, 1958, σ. 245-294.

39. Βλέπε Αλ. Σβώλος, Συνταγματικόν Δίκαιον, τ. Α', 1934 (δεύτερη ανατύπωση), σ. 152, και περισσότερα για το θέμα αυτό και τη σημασία που απέδιδε ο Σβώλος στη διάκριση των εξουσιών Γ. Πάσχου, ό.π., σ. 109-118.

40. Α.ρ. Μάνηση, Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας, Συνταγματική θεωρία και πράξη, σ. 11-61 και ανάπτυπο, Θεσσαλονίκη 1962.

πολιτικά τάξη και αναγκάστηκε να καταλύσει τη συνταγματική νομιμότητα, που η ίδια είχε εγκαταστήσει δεκαπέντε χρόνια πρωτότερα.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ένα από τα συνθήματα που κινητοποίησαν τις μάζες την κρίσιμη περίοδο 1965-67 ήταν και το «ένα-ένα-τέσσερα», ρυθμική αναφώνηση του 114, ακροτελεύτιου άρθρου του Συντάγματος του 1952, το οποίο αφιέρωνε την τήρησή του στον πατριωτισμό των Ελλήνων. Το σύνθημα αυτό, που αποτελεί πολύτιμο πετράδι του συνταγματικού μας κινήματος και ο ενστερνισμός του από τις μάζες δείχνει τη δυναμική που περικλείει αλλά και τις αντιφάσεις που περιέχει ακόμη και μια συντηρητική συνταγματική νομιμότητα επειδή εγγυάται την πολιτική ελευθερία.

Οι μεταγενέστερες συνταγματικές εξελίξεις και η κατάλυση των συνταγματικών ελευθεριών από τη στρατιωτική δικτατορία της 21ης Απριλίου δικαίωσαν την αντίληψη του Μάνεση για το Συνταγματικό Δίκαιο και έκαναν φανερό το νόημα του μαθήματος αλλά και το καθήκον των πανεπιστημιακών εκείνων δασκάλων, που επωμίζονται την ευθύνη της διδασκαλίας του: οφείλουν να προασπίζονται τις συνταγματικές ελευθερίες παντού και πάντα, σε «χρόνους χαλεπούς» και «μήνες οργισμένους», όταν η εξουσία τις περιφρονεί ή τις φοβάται.

Η πιο πρόσφατη φάση του συνταγματικού μας κινήματος έκλεισε με την πτώση της δικτατορίας. Από το 1974 η χώρα μας έχει μπει σε μια περίοδο εκδημοκρατισμού και εκσυγχρονισμού του πολιτικού της συστήματος, γεμάτη από αντιφάσεις και αβεβαιότητες, ελπίδες αλλά και απογοητεύσεις.

Διότι η διαδικασία εκδημοκρατισμού της πολιτικής εξουσίας εμπεριέχει, και όχι μόνο στην Ελλάδα, και στοιχεία ενίσχυσης, εκλογίκευσης και ωραιοποίησής της. Η αντιφατική αυτή τάση είναι ιδιαίτερα αισθητή σε διεθνές επίπεδο και αγγίζει όλα τα κράτη, ανεξάρτητα από το κοινωνικό τους καθεστώς ή το σοσιαλιστικό χαρακτήρα των κυβερνήσεών τους, εκδηλώνεται δε μακροπρόθεσμα με την αποτελεσματικότερη οργάνωση της κρατικής μηχανής και την ενίσχυση και τελειοποίηση των μηχανισμών καταστολής. Ο εναγκαλισμός της κοινωνίας από το κράτος γίνεται όλο και πιο ασφυκτικός⁴¹ και αποδεικνύεται ιδιαίτερα επικίνδυνος όταν πραγματοποιείται καλυμμένα, στο όνομα ενός ασαφούς «νεο-φιλελεύθερου αντικρατισμού».

41. Βλέπε γενικά N. Poulantzas, *L'Etat, le Pouvoir, et le Socialisme*, P.U.F. 1978, σ. 225-240, H. Lefebvre, *De l'Etat*, 3. Le mode de production étatique, 10/18, 1977, σ. 157-186 και G. Riera, *Réflexions désordonnées sur l'Etat*, Revue du Droit Public 1984, 311-362. Ο Πουλαντζάς γράφει χαρακτηριστικά: «Μια νέα μορφή κράτους άρχισε να επιβάλλεται, που θα την όριζε ελλείψει καλύτερου όρου με τον όρο αυταρχικός κρατισμός, όρος που δείχνει τη γενική τάση αυτής της μεταβολής: τον εντεινόμενο εναγκαλισμό από το κράτος του συνόλου των τομέων της κοινωνικοοικονομικής ζωής αρθρωμένου γύρω από την αποφασιστική παρακμή των θεσμών της πολιτικής δημοκρατίας και από το δρακόντειο και πολύμορφο περιορισμό των ελευθεριών, που καλούνται "τυπικές"», σ. 226.

7. Ο ΔΙΣΣΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Οι προηγούμενες διαπιστώσεις δείχνουν ότι το Συνταγματικό Δίκαιο βρίσκεται μπροστά σε σταυροδρόμι:

Καθιερώθηκε ιστορικά ως ο επίσημος, ο θεσμικός λόγος της κρατικής εξουσίας, λόγος περιγραφικός και νομιμοποιητικός της αστικής εξουσίας αρχικά, εξελίχθηκε αργότερα σε λόγο τυπικό και απρόσωπο κάθε κρατικής εξουσίας. Τείνει έτσι να μεταβληθεί από λόγο φιλελεύθερο και δημοκρατικό σε λόγο οικουμενικό, σύμμαχο και στήριγμα του κράτους γενικά.

Ο συνταγματικός λόγος αναπαριστά και εκπροσωπεί μία κυρίως πτυχή του κράτους αυτού, τη νομική, ασχολείται άρα με τη νομική του βασικά εμφάνιση⁴², γι' αυτό και ως λόγος νομικός είναι κατεξοχήν ιδεολογικός. Αλλά δεν περιγράφει μόνο ούτε δικαιολογεί απλώς την κρατική εξουσία, τη συγκροτεί ιδεολογικά, της προσδίδει συνοχή και διάρκεια. Εκτός άρα από ιδεολογικός είναι και λόγος συστατικός της εξουσίας, και ταυτόχρονα λόγος εξουσιαστικός, λόγος δεοντολογικός.

Αν γίνει δεκτό αυτό που τόνισε ο Πουλαντζάς, ότι το κράτος δεν είναι «πράγμα», ή «αντικείμενο», ούτε μια οντότητα εργαλειακής υφής, αλλά η υλική συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων⁴³, και ότι εκφράζει μια άνιση σχέση⁴⁴ ανάμεσα σε κυρίαρχες και κυριαρχούμενες τάξεις, τότε και η νομική εμφάνιση του κράτους δεν μπορεί παρά να παίρνει τη μορφή μιας σχέσης εξουσίασης⁴⁵, μιας σχέσης επιβολής ή υποταγής ανάμεσα σε κυβερνώντες και κυβερνώμενους, ανάμεσα σ' αυτούς που ασκούν την εξουσία και σ' αυτούς που την υφίστανται.

Στο αντιπροσωπευτικό-συνταγματικό κράτος, η θεμελιακή αυτή σχέση εμφανίζεται ως σχέση της «ελευθερίας» με την «εξουσία»⁴⁶, ως σχέση της ατομικής ελευθερίας με την οργανωμένη συνταγματικά κρατική εξουσία. Η συνταγματική ιδεολογία⁴⁷, από τη μια μεριά εγκαθιστά και αναγνωρίζει ελεύθερα υποκείμενα δικαίου, άτομα ανεξάρτητα, φορείς αφηρημένης δυνατότητας αυτοκαθορισμού και αυτοδιάθεσης, και από την άλλη οργανώνει νομικά, με βάση την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και την αρχή της αντιπροσώπευσης και της πλειοψηφίας, την πολι-

42. Α. Τσάτσου, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 1983, σ. 39.

43. Για το θέμα αυτό ιδίως N. Poulantzas, *ό.π.*, σ. 160-169.

44. Για την έννοια του κράτους, ως μορφής της καπιταλιστικής κοινωνίας και γενικά ως έκφρασης μιας σχέσης κοινωνικής, όπως ακριβώς είναι και το «κεφάλαιο», βλέπε M. Mialle, *ό.π.*, σ. 19-21, και 197, ιδίως Antonio Negri, *La forma Stato*, Feltrinelli, Milano 1979, σ. 196-226, καθώς και H. Lefebvre, *De l'Etat* 3, σ. 179.

45. Σχετικά με την θεώρηση της εξουσίας, ως σχέσης, και τη σύνδεσή της με το Δίκαιο, M. Foucault, *La volonté de savoir*, Gallimard 1976, 107, 129.

46. Το Συνταγματικό Δίκαιο, κατά τον André Hauriou, *Droit Constitutionnel et institutions politiques*, 1968, σ. 23-29, αποβλέπει στο να συμφιλιώσει τους δύο αυτούς αντιθετικούς όρους.

47. Για το χαρακτήρα της συνταγματικής ιδεολογίας και τη σημασία της για τη συγκρότηση του αστικού κράτους, Ph. Du Jardin, *Le Droit mis en scène*, σ. 201-254.

τική ενότητα των υποκειμένων αυτών, μια ενότητα όμως που καλύπτει τις πραγματικές σχέσεις ανισότητας και ταξικής κυριαρχίας. Με αυτήν την έννοια μπορεί να υποστηριχτεί ότι το Συνταγματικό Δίκαιο είναι ο χώρος όπου πραγματοποιείται η συνάντηση «μιας ουσίας—της ελευθερίας— με την ξεχωριστή από την κοινωνία οργάνωση της κρατικής εξουσίας»⁴⁸.

Ο συνταγματικός λόγος, εφόσον εκφράζει και νομιμοποιεί τη θεμελιακή αυτή σχέση, δεν είναι δυνατόν παρά να δέχεται τον αντίκτυπο από τις εντάσεις που δημιουργούνται μέσα σ' αυτήν. Η συνταγματική ιδεολογία έχει όψη Ιανού: ιδεολογία της ελευθερίας και του υποκειμένου, και ταυτόχρονα ιδεολογία «κοινοτική» ή της κρατικά οργανωμένης κοινωνίας. Ο συνταγματικός λόγος είναι λόγος δισσώ⁴⁹: λόγος της εξουσίας και λόγος της ελευθερίας.

Η ελληνική συνταγματική θεωρία και παράδοση έχει τάξει το συνταγματικό λόγο κατά προτεραιότητα στην προάσπιση της πολιτικής ελευθερίας και γενικά των συνταγματικών ελευθεριών, «των εννόμων αυτών αντιστάσεων κατά της εξουσίας»⁵⁰.

Το Σύνταγμα του 1975 εγγυάται εξάλλου τα δικαιώματα του ανθρώπου όχι μόνον ως ατόμου αλλά και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου. Δεν διασφαλίζει άρα μόνον την ιδιωτική αυτονομία και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του

ατόμου, αλλά και τις κοινωνικές ελευθερίες, την ελευθερία των συναθροίσεων και του συνεταιρισμού, του συνδικαλισμού, της απεργίας, των ακαδημαϊκών ελευθεριών. Οι συνταγματικές αυτές εγγυήσεις της συλλογικής αυτοοργάνωσης και αυτενέργειας των μελών του κοινωνικού συνόλου και των οργανωμένων και ανοργάνωτων κοινωνικών ομάδων αποτελούν σπουδαίες πολιτικές αντιστάσεις κατά της Εξουσίας και τείνουν να αντισταθμίσουν, ως αντεξουσίες, την ενίσχυση και διεύρυνση της δύναμης του κράτους.

Απέναντι σε μια κρατική εξουσία που τείνει να γίνει όλο και πιο πανίσχυρη όλο και πιο ολοκληρωτική, δεν έχουμε άλλη δυνατότητα, ως άτομα και μέλη του κοινωνικού συνόλου, παρά να αναπτύξουμε τα δικαιώματα και τις ελευθερίες που δεν ανήκουν στο φιλελευθερισμό, παλιό και νέο. Προέχει δηλαδή να αναπτύξουμε τις ελευθερίες και τα δικαιώματα που ενισχύουν και διευρύνουν το χώρο της συλλογικής και κοινωνικής αυτονομίας⁵¹. Αυτός είναι με τις σημερινές ιστορικές συνθήκες ο μόνος δυνατός αντίλογος στο λόγο της Εξουσίας: «τον ήττω λόγον κρείττω ποιείν»⁵².

Αγαπητοί φοιτητές, η επιτροπή του μαθήματος του Συνταγματικού Δικαίου και εγώ προσωπικά, σας καλούμε να γίνετε κοινωνοί ενός διαλόγου, του λόγου και του αντίλογου της εξουσίας. Μακριά από άκαμπτους δογματισμούς και θεωρητικές μονομέρειες σας καλούμε σ' έναν ζωντανό και ελεύθερο διάλογο, και σε μια προσπάθεια συγκρότησης μιας θεωρίας που δεν αρκείται να περιγράψει και να εξυμνεί αυτό που υπάρχει, αλλά αναζητά επίμονα τις ιστορικές δυνατότητες του μετασχηματισμού του και ίσως της υπέρβασής του. Μιας συνταγματικής θεωρίας κριτικής και ευαίσθητης στα νέα ρεύματα, έτοιμης να αρνηθεί ακόμη και τον εαυτό της προκειμένου να παραχωρήσει τη θέση της, όταν έλθει η ώρα, στο μετασυνταγματικό λόγο.

48. Ph. Dujardin, ό.π., σ. 23 και 247.

49. Για την έννοια των «δισσών λόγων» στους σοφιστές βλ. Ν. Πανταζόπουλου, Η τέχνη του δικανικού λόγου και ο Αριστοτέλης, Αρμενόπουλος. Επιστημονική επιτηρίδα 2, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 9-49, του ίδιου, Ο Αριστοτέλης και οι σοφιστές, Αρμ 1978, 385-398, του ίδιου, Ιστορική εισαγωγή εις τας πηγάς του ελληνικού δικαίου, 1959, σ. 124 και 140 επ., όπου ως «δισσοί λόγοι» θεωρούνται οι λόγοι που παρουσιάζουν δύο αντιτιθέμενες όψεις μιας και της αυτής περιπτώσεως «δύο λόγους είναι περί παντός πράγματος αντικειμένους αλλήλοις» (Διογ. Λαέρτ.).

50. Ο επιτυχής αυτός χαρακτηρισμός των συνταγματικών ελευθεριών ανευρίσκεται στο σύγγραμμα του Ν. Ι. Σαριπόλου, τ. 1, ό.π., σ. 166, ο οποίος επαναλαμβάνει, όπως γράφει, ρήση του Ροήρου-Κολλάρδου.

51. Βλ. Α. Μανιτάκη, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25 § 1 Σ., Αθήνα 1981, σ. 255.

52. Αριστ., Ρητορ. 1402α.